

Луї МАСІНЬЙОН¹

ТРИ МОЛИТВИ АВРААМА,
БАТЬКА ВСІХ ВІРУЮЧИХ²

Patriarchae nostri Abrahae
omnium credentium Patri³

(9 жовтня; римський мартиролог)

Поміж мужів молитви та сподівання, що предстали перед нашим поколінням на зорі його життя, троє полишили для тих, кому вони говорили про Бога, свідчення Його святого імені, – нетлінний скарб, духовну обітницю, – аби передати його наступним поколінням і аби ті, у свою чергу, випробували на собі його рятівну силу. Гюїсманс, Блуа, Фуко⁴ – на них усіх, після їхнього повернення до Бога, свій відбиток наклала дисципліна посту та молитви, найсуворіша та найжорстокіша, які тільки знає латинський Захід, і, водночас, найближча до великої аскези Сходу, – трапістська⁵. Ця дисципліна була дочкою св. Бенедикта, прийнятою св. Бернардом і Рапсе, а, отже, через св. Августина, – онукою св. Василя та св. Пахомія⁶. Залишаючись віч-на-віч із розбещеністю суспільства, яка стає дедалі більшою, з таємницею беззаконня теперешніх часів, останній притулок людства – тут. І вельми знаменним є те, що Ганді⁷, підбиваючи підсумок усієї аскетичній традиції Індії й Далекого Сходу, відвів її від соліпсистського егоїзму йоги, аби перетворити на практику самопожертви, яка лікує, (здатну, як ми переконалися, подолати сили колоніалізму, служителя ідолів золота й крові), і, через велич своєї смерті, прийнятої за бідних та гнаних, долучився до подвигу святих слов'янських відлюдників, що веде свій початок від св. Пахомія та св. Василя (далеке відлуння цього подвигу він сприйняв, разом із любов'ю до євангельських заповітів Блаженства, від Толстого). Аскеза – не розкіш усамітнення, що прикрашає нас для Бога, а найглибша праця милосердя: вона лікує розбиті серця власним нищенням та ранюю.

Майже сорок років тому я молився, намагаючись наслідувати

цих трьох своїх старших друзів, у Фао – куточку верхньоєгипетської пустелі, там, де Пехбоу, місце усамітнення Пахомія, перший історичний центр войовничої християнської аскези, і мені дано було випробувати її силу: заkostenіла підсвідомість супутника, якого я привів туди, на мить відкрилася для дії Благодаті. Там, у цій пустелі сорокаденного посту, де народжується наша обітниця піднятися на битву, на останню битву за всезагальне спасіння. У пості та молитві. Пустеля – це німота і страх. Піст – це, перш за все, приборкання голосів плоті, а молитва – дочка страху перед Судом та Суддею. Слово сприймається в тиші, Дар Божий навіює молитву. В арабській пустелі людина розуміє мовчазну покірність невинної ящірки-гекона або жорстокого мисливського сокола з клубочком на голові в руці хазіяна, під владою якого вони перебувають. В іранському степу газель, вихоплена з ночі автомобільними фарами переслідувача, падає на коліна і плаче. Чи розуміємо ми веління Боже, що спонукає нас до мовчання та молитви? Це заклик, в якому Бог простягає до нас два знаряддя борні, які Він по-батьківському дав Синові, аби Той увійшов у Свої Страсті через суспільне служіння; і виконуються ці знаряддя борні тільки у анахоретів та печерників, добровільних або мимовільних, у притулках кармелітів, картезіанців і трапістів⁸. Коли Фуко звинувачували в тому, що він пішов од трапістів, він відкидав ці закиди, говорячи: “Слово вийшло із мовчазного притулку вічності на прохання мовчазної Марії, і воно повернулося туди у Вознесінні, порушивши мовчання між цими двома моментами тільки для проповіді любові”.

Заклик войовничої Церкви – це спершу зречення батьківщини, а потім – вибір батьківщини. Не для кожного благо присвятити цьому все земне життя (навіть самому св. Бернардові не дано було беззастережно дотримуватись свого Статуту). Головне – настільки серйозно пережити усамітнення, аби воно зробило свій живий відбиток і залишилося прикладом на все подальше життя – залишилося правилом, дороговказом, який можна передати іншим. Гюїсманс пройшов через Іньї, Блуа – через Солінь⁹, Фуко також пішов з Шейхле (нині покинутого; останнього трапіста, о. Філіпа, прибили цвяхами до дверей, як сову¹⁰, курдські фанати віри 1915 року). Але вони, закликані до вищої священної війни, тієї що у арабів називається *джихад акбар*¹¹, – вийшли, щоб нести душам мирян своє свідчення про

праведність. І це свідчення, чиє неухильне поширення ще не зупинене всілякими “товариствами друзів”, які так невдячно зловживають ним, роблять все, аби вихолостити його, – це свідчення нині виходить від цистеріанського ордену, і сама його дієвість пов’язується із дотриманням первісної чистоти життя трапістів. Коли монастирі суворого статуту слабнуть (так було у Франції напередодні 1789 року і в Росії – перед 1917 роком), суспільство приходить до занепаду.

Ці три свідки, про яких ідеться, вийшли з мирян (Фуко стає кліриком, що живе серед мирян відлюдником, тільки у віці 43 років). Так, це було. Звичайно, в наш час суспільної активності було б бажано спиратися на гласне свідчення громад, створених та благословлених для цієї мети; але саме зловживання привілеями призводить їх до закостенілості і лишає нас їхньої підтримки. Свідчення має цінність тільки тоді, коли воно є особистим, таким, що пов’язується з іменем, зазвичай невідомим за життя; такою є доля Блуа та Фуко, а Гюїсманс, якщо і дочекався пізньої слави, то лише тоді, коли його занапастив рак. Бог, обираючи Собі свідка навіть у найскромнішій області, обдаровує його невідомістю та людською ворожістю. Він завішує його душу певним покровом, захищаючи від суетної слави, подібно до того, як туарег закриває обличчя від піщаних вітрів: тільки Йому одному душа має відкривати своє обличчя. Але водночас цей покров дозволяє людині замінювати інших людей, аби так, щоб вони не знали, нести тягар їхніх гріхів і відводити від них покарання. Хоча страшна сила атеїстичної отрути дедалі зростає, Бог для очищення наших ран задовольняється гомеопатичними дозами святості. А їх ще треба відшукати. *Salutem in inimicis*¹². Він знайде їх у тих, кому покаєння дало пізнати гіркий смак гріха; одного за одним Він виводить їх із бездонного провалля і залишає на безмежній широчині.

Яким чином? Він закликає їх дружніми голосами, голосами свідків-“самітників”, що змінюються від покоління до покоління (це одна із найміцніших надій Гюїсманса; те, що в арабській традиції називається *абдал* – “самітники”¹³, спадкоємці Авраама, наділені, часто навіть не знаючи про це, його силою заступництва, цілющого співчуття), і приводить до порога тих, ледве помітних, і таких, що здаються неприступними, тісних воріт, які ведуть на батьківщину – до Землі обіцяної.

Нині, коли страх, що закриває наближення останніх часів,

спонукає нас звертати погляд до наших витоків і коли отруйна злість чвар підштовхує нас шукати спільних предків, було б розумним відбудувати, кільце за кільцем, духовний ланцюг вірних свідків, від яких залежимо і ми всі (*series episcoporum*¹⁴ християнських рукопокладань, *асанід* мусульманської традиції¹⁵; вона приводить нас до Авраама – им надійніше, чим безнадійніша наша справа. Авраам заступається, він перевершує будь-якого іншого захисника безнадійних справ. Бо інші святі, лікарі відчаю, лікують тимчасові рани, Авраама ж і далі закликають як свого Батька не тільки дванадцять мільйонів обрізаних юдеїв, що прагнуть отримати лише для себе Святу землю, колись їм обіцяну, але й чотириста мільйонів мусульман, що терпляче довіряють себе своєму Богові у п'яти молитвах, у весіллях, у похованнях, у паломництві¹⁶. У юдеїв залишилося тільки одне сподівання, але воно Авраамове; у мусульман – лише одна віра, і це віра Авраамова у справедливість Божу, яка є над усі справи людські. І обидва ці віковічні сподівання нездоланні, немов вулкани, що вивергаються, повстають над скороминушими radoщами та суєтними турботами необрізаних, котрі переживають “сутінки богів”¹⁷. Якщо як слід пошукати, можна знайти всюди розпорошений попіл страшного виверження Авраамової епохи – попіл Града проклятого, який відхилив від себе Бога через любов до себе¹⁸, направивши, подібно до зраї розбійників, усю свою віру та сподівання на договір людини з людиною; але ж цей договір колись пов'язував їх з Авраамом, спонукаючи його двічі молитися за них – за найзнедоленіших істот Божих. Цей договір розбійницької вірності дивовижним чином послугував вихідним пунктом для вселенського покликання Авраама. Слово дане й дотримане – останній притулок трансцендентності божества, достовірного свідчення, що надихає будь-яку віру та будь-яку надію. Із трьох урочистих молитв Авраама першою ми повинні повторювати не молитву з араба Ізмаїла¹⁹ і мусульман, не молитву за Ісаака та дванадцять колін, нащадків сина його Якова, а молитву за Содом – без нездорової цікавості, але і без лицемірного презирства; з вечірнім *Angelus*²⁰, *che voglie il disio*²¹.

Тут не місце досліджувати, яким шляхом дійшов до нас текст цих трьох молитов крізь усі випадкові спотворення переписувачів та перекладачів. Відкриття семітської археології дедалі чіткіше показують нам безперервну послідовність етапів, які “зовнішня” історія мала пройти для того, щоб виник

авраамічний світ, і дедалі настійливіше вказують на винятковість двох суспільств обрізаних, юдеїв та арабів, та їхню монолітну непорушність віч-на-віч із християнським казанням. Як перед кожною дитиною, що бажає зрозуміти свого батька, перед нами, необрізаними, розверзається прірва, і тільки богословська чеснота віри (або надія, або любов тієї ж сили) дозволяє подолати її, оскільки Бог – воістину Отець. І тут вирішальної ролі набуває духовний ланцюг свідків, що визначає передачу сакраментальних повноважень, *salva inerrantia*²².

Не тільки історія, але й сучасна географія наближає нас до Авраама, привертаючи нашу увагу до тієї із загальнолюдських висот, яка від початку належить йому. Там і араб-мусульманин разом із своєю подвійною *кіблою*²³ (звертанням у молитві до Мекки та Єрусалима); і юдей, котрий святкує пасху, для якого “наступний рік в Єрусалимі” стає сьогоднішнім днем. Ось воно, повернення у плоті двох ворогуючих братів до передвибраних місць свого воскресіння (ал-Акса мусульман і храм юдеїв – у 150 метрах один від одного, на одному й тому ж самому Харамі²⁴).

За 350 метрів від них – Анастасіс, або Кийама²⁵ (храм Гроба Господнього) християн, які, ще не усвідомивши себе повною мірою “дітьми Авраама за усиновленням”, поки що не потурбувалися про те, щоб повернути туди в ім’я Парусії Господа²⁶. Однак там є арабські свідки їхньої віри²⁷. Географічне поєднання паломників усіх трьох релігій Авраамових в єдиній Святій землі в пошуках тієї праведності, яку Авраам через потрійне випробування набув у Богові, через рік закінчилося кровопролитною війною²⁸. Чому? Та тому, що християни ще не виконали свого колективного обов’язку щодо своїх братів за Авраамом. Тому, що вони не пояснили, як потрібно любити цю Святу землю, – одне із двох зобов’язань обітниць, яка була дана Авраамові²⁹. Прагнення до Святої землі не могло повною мірою стати “богословською чеснотою”, тому що Бог – не “матір”. Але ми, християни, що можемо назвати Авраама своїм батьком лише за “усиновленням” і через “заповіт”, уподоблюючись у цьому його союзникам з Країни П’яти міст (на місці майбутнього Мертвого моря), яких Авраам врятував одного разу разом із 318 своїми соратниками (пор. про Гедеона і т.д.)³⁰ і не зміг врятувати вдруге, – ми передбачаємо, що Свята земля повинна стати для людства

символом “дитячого садка”³¹, “людського гнізда”, з якого ми вилітаємо на лоно Авраамове – лоно чистого материнства, куди нам слід “повернутися” хоча б у молитовному спогляданні, якщо ми хочемо народитися від Духу, як Христос промовляє до Никодима³². Нехай християни, намагаючись разом із Гюїсмансом та Блуа осмислити прагнення поклоніння, яке виникає понад сто років тому в західній Церкві із французьким рухом паломництв до місць явлення Божої Матері, зрозуміють, що це і є істинна Свята земля, що її справжній дім – Назарет, де, як показав Фуко, через Неї та разом із Нею ми здобуємо *fiat*³³ покликання. Нехай подумують і про тих, хто займав їхнє місце в епоху Авраама, – про його союзників із проклятої Країни П’яти міст, про наших братів, що заблукали, “там унизу”³⁴. Для них не може бути й мови про єднання у якомусь паломництві, навіть подумки, оскільки вони, не забажавши здобути Бога третім у своєму дружньому союзі двох, можуть бути зціленими тільки окремо від інших. Але і їм, колись відділеним, що перебувають у жорсткій ізоляції, можна, навіть у прірві їхньої добровільної безплідності, показати назаретську Цноту; і хай вони захоплено любов’ю, такою ж чистою, як любов християн до Христа, полюблять Діву, найвищий символ трансцендентного божества (*al-mathal-al-a’la* в ісламі³⁵), бо це захоплення, ця плідна Хвала і є тією причиною, за якою Бог дозволив Содому існувати.

Перша молитва Авраама – це молитва за Содом при гостюванні у Мамрі, при богоявленні. Цей “муж всіх починань” і всіх завершень перебував тоді між двома головними словами свого заповіту з Богом: *Лех-леха* (“піді” з Ура) та *Хінайні* (“ось я” й піду в землю Морія). Він проміняв міське життя Халдеї на життя кочового пастуха; він ставить першу віху, що закріплює його на Святій землі, – зовсім недалеко від своєї майбутньої труни. Його бездоганна гостинність по відношенню до трьох таємничих гостей (“*tres vidit et Unum adoravit*”³⁶), що прийшли порадувати його обіцянкою про народження Ісаака, підштовхнуло їх до того, аби випробувати його: чи буде Авраам, який уже забезпечений нащадком, так само, як і раніше, турбуватися про содомлян, союзників свого племінника Лота, яких одного разу вже рятував із зброєю в руках, чи, коли він дізнається, що вони розбестилися, знехтує договором вірності? Отже, йому повідомляють, що содомляни скоїли страшний гріх,

що Господь має намір їх знищити. Але він сам прийшов у цю землю як чужинець, як гість – *гер*. Проте і вони були його гостями; а гість був і залишається священним. І Авраам вдається до тих же нечуваних суперечок із Богом³⁷, до того високого торгу, який так вразив Блуа.

Тепер Авраам не може прийти із 318 соратниками і врятувати содомлян; серед них самих, спокушуючи божественне всевідання, він намагається знайти їм рятівників – і творить молитву дедалі конкретнішу: відшукати в Содомі п'ятдесят, або сорок п'ять, або сорок, або тридцять, або двадцять, або всього лише десять праведників, і тоді він буде врятований. Бог погоджується, але праведників знайшлося тільки троє (серед них святий Лот Сигорський, як називали його хрестоносці), і чотири з п'яти содомських міст були спалені. Але, подібно до того, як вимога жертви від Авраама після порятунку Ісаака залишалась невиконаною аж до жертви на Голгофі³⁸, точно так не виконано обітниця про десять праведників, і слід нагадати Богу про нього іменем Авраама. Нагадувати Йому, чого коштувала Авраамові ця, вирвана у Бога, обітниця: спочатку вигнання Ізмаїла, якого Сара відіслала в пустелю разом з Агар, потім заклання Ісаака на жертвовнику без відома його матері Сарн – два жорстоких випробування любові, обумовлені й породжені зухвалою силою його співчуття, коли він молиться за Содом; плата за те, що він благословив необрізаних.

Содом – місто, що полюбило себе, відмовилося прийняти Ангелів, Гостей, Чужинців, і спробувало зловжити їхніми відвідинами. Це місто корпорацій ремісників, товариств інтелектуалів, куди новачків приймають не за сімейним спадкоємством, а в результаті спеціального посвячення, “педагогії”, яка дуже скоро, як зауважив Марру із приводу виховання у грецьких полісах, призводить до “сократизму”³⁹. Це пов'язується з тим, що ремесло протиставить себе домашньому вогнищу, вільну мораль чоловіків – сором'язливості жінок. Суспільний договір, покладений в основу цивілізації, вимагає справжньої чоловічої співдружності – чогось на зразок обітниця безшлюбності, але без дотримання цноти, – що ми споглядаємо, на жаль, надто часто, серед лікарів та музикантів. Водночас домашня культура, традиції приватного життя можуть передаватися тільки від жінки до жінки, і привілеї,

що ми називаємо “матріархальними”, не підлягають осудженню з “патріархальних” позицій. Цей нищівний підрив родового інстинкту в цивілізаціях викривав апостол Павло⁴⁰: уранізм⁴¹, по суті своїй, є “антисуспільним”, платонічні стосунки серед чоловіків та сапфічні серед жінок призводять до виникнення груп заколотників, що стоять поза законом: змовників, кулі, злочинців, шпиків, посвячених таємних товариств, медіумів-спіритів. Взаємна згода між двома спільниками - тільки видимість: їх об’єднує лише обопільне прагнення до розумової травестії; первинний ідеал ангельської чистоти незабаром – після ненаситних та безплідних спроб фізично пов’язати себе взаємними зобов’язаннями, які придушують будь-яку щирість, – призводить до думки про “володіння”, до вторгнення чужинної волі, що придушє все, заздрісної та спотвореної, – волі грішного ангела; заволодівши душею, вона пропонує їй втечу за межі матерії – проте це лише омана; за Писанням, це злочин, що волає до небес про помсту. Історія знає періоди криз такого роду: у грецьких Фівах усе почалося з викрадення Хрисіппа Лаєм, тривало у кровозміщенні його сина Едіпа й закінчилося жертвою фівського легіону при Херонеї; в епоху раннього Відродження – почалося із Жіля де Ре та Ульріка фон Юнгінгена, а припинилося з мучеництвом дивовижного домініканця Ієроніма Савонароли, охоронця флорентійських юнаків⁴².

Саме із глибин цієї спокуси молитва повинна видобути цілюще зілля, бо витoki її благородні, оскільки духовні, йдуть від чистого духу; звичайно, тут присутня також зла воля, бо ця спокуси схиляє людське начало змиритися у своїй нелюбові до трансцендентного, знайти, по можливості втіху, у безстатевій дружбі, де обидва визнають, що зліплені з однієї глини, і намагаються відбудувати первинну єдність людського роду, розсіченого навіпіл раною в ребрах Адама, з якої народилася Єва. І ця небезпечна спокуси може тільки обернутися на гірше, якщо справи плоті направлять її, як трапилось із маркізом де Садом, до несамовитої безплідності. Але у витoku своєму, в чистому вигляді, ця дружба людей однакового ества ще не “протиприродна”; якщо вона заглиблюється у сором’язливості та цноті, то може кінець кінцем проникнутись бажанням недоторканості і полюбити його; бо ця чиста ідея входить до людської природи як світло розуму, *januis clausis*⁴³, не роблячи їй шкоди, тим часом як домінування статевого елемента її

пошкоджує. А у своїх межах ця спів-природна дружба доповнює над-природну любов, що поєднує з Богом; і цей образ других сутінок Раю – дозволене дотримання договору вірності⁴⁴.

Але щоб дійти до цього, необхідно розуміти, що такий договір – ще не вся гостинність, яку Бог вимагає виявляти до ближнього, чужинця, необрізаного, “мандрівника Божого”, в ім'я якого сам Бог зустріне нас на Суді (“Був нагий – і Мене зодягли ви”⁴⁵). Авраам, заступаючись у молитві за союзників свого племінника, це розуміє; але вони не приймають навіть жертву Лота, готового віддати їм своїх дочок, аби врятувати гостей від безчестя.

Якби був у Проклятому місті хоча б десяток праведників, його було б врятовано. Ця молитва Авраамова завжди простирається над суспільствами, що гинуть, розшукуючи десять праведників, аби врятувати їх навіть всупереч їм самим. І треба вірити, що іноді вона їх знаходить – для того, щоб пожалів їх вогонь небесний, як пожалів він Капернаум⁴⁶. Можна було б багато чого сказати про цей “вогонь”, який серед семітських мов, які стали зброєю Одкровення, служить знаком другої мови, арамейської, – мови первинної євангельської проповіді, першої міжнародної мови (ремісників та писців) – мови особливого випробування у могилі, як образно кажуть мусульмани⁴⁷.

У своїй другій молитві, – у Вірсаві, “колодязі клятви”⁴⁸, де Бог спонукає Авраама до виселення, “хіджри”⁴⁹ першого сина, Ізмаїла, – Авраам погоджується вигнати його до пустелі за умови, що його потомство виживе там, наділене в цьому світі такою собі переважною живучістю, що вирізняє цю ізмаїлітську, арабську расу, закликанням до меча, “заліза із разючою силою” (Коран 57:25)⁵⁰, який із моменту виникнення ісламу грізно занесений над усіма ідолопоклонниками, оголошуючи їм священну, невблаганну війну до того часу, поки вони не визнають, що є тільки один Бог – Бог Авраама, “першого мусульманина”⁵¹. Войовниче відстоювання чистої трансцендентності, таємниче відродження релігії патріархів поза десятьма заповідями Мойсея та євангельськими Блаженствами; нагота пустелі, що підкорила Фуко. Для ісламу будь-який мир у цьому світі є незаконним, якщо він не стоїть на визнанні Авраамового Бога. Навіть із християнами та юдеями, до яких мусульмани ставляться терпимо, вони зберігають згоду тільки із загрозою ордалії, васальної “капітуляції”⁵², і при тому із презирством

залишають цим двом групам усі заняття, які в економічному житті по-язичницькому впливають на “діла Божі”: страхування на морі, непрямі податки, торгівлю дорогоцінними металами, лихварство, біржі. Мусульманину не потрібні ці переваги, на його погляд, такі ж підозрілі, як релігійні привілеї, якими так пишаються ці дві групи. Він має намір залишитися для Бога воїном, що не потребує іншої платні, крім своєї частини у здобичі. Зворотний бік священної війни – поза сумнівом, безмежно благородніший, ніж війни за цукор, нафту або поташ, – полягає в тому, що вона призводить до експлуатації християн та юдеїв, до яких мусульмани ставляться терпляче, і до обов’язкового поневолення ідолопоклонників. Саме у ісламу християнство переймає деякі риси Хрестових походів, а згодом – *asiento* негрів-рабів, яких відправляють до Нового Світу⁵³. Крім того, убивство, яке є необхідною частиною воєнного ремесла, звертається до неба про помсту, особливо тоді, коли від презирства до жіночої статі закопують живими маленьких дівчаток (Коран, 81:8)⁵⁴.

Існує в ісламі синів Ізмаїлових один шлях до спасіння: це *хадж* (паломництво). Священна війна – привілей чоловіків; для жінок “священна війна – це хадж та відвідання кладовища щотижня”⁵⁵. Адже хадж, безумовно, був запроваджений самим Авраамом, і понад заклання та пропонування жертв, напередодні жертвоприношення тварин, відбувається чисте жертвоприношення від серця кожного паломника; біля Арафата⁵⁶ паломник приносить жертву за всю громаду, як за присутніх, так і за відсутніх (їхні імена він виголошує). У цей момент жінка рівна чоловікові. Мусульманський хадж до Мекки являє собою розвиток єврейської Пасхи (зовсім не будучи заздрісним, повторюючи її). У першу чергу, хадж – це духовна жертва біля Арафата, а “надходження милосердя” не чекає завтрашнього заклання жертв, аби дати щорічне прощення, в якому великий єврейський учений Маймонід вбачав “силу Авраамового закону”, – завдяки заступництву кількох чистих душ, скромних та прихованих. Так, раз на рік відбувається оздоровлення життя громади. Завдяки світлим сльозам – привілею тих, хто поклоняється трансцендентному, не відаючи нездорових жалкувань західного романтизму. Історія арабського племені починається із сліз Агар – перших сліз Писання⁵⁷. Арабська мова – мова сліз; це сльози тих, хто знає:

Бог у сутності Своїй неприступний, і цим усе сказано. Якщо Він входить у нас, то входить як чужинець, порушуючи звичне життя, на зразок перепочинку в роботі; потім Він минає. Декотрі, поглиблюючи зміст жертвоприношення біля Арафата, дістають в ньому шлях до Єднання, але наодинці і в нічній пітьмі.

Отже, іслам, що прийшов після Мойсея та Ісуса із пророком Мухаммадом, протестуючим передвісником Суду смерті, яка чекає на все створене, являє собою таємничу відповідь благодаті на молитву Авраама за Ізмаїла та арабів: "І про Ізмаїла Я почув тебе"⁵⁸. Арабський іслам не є безнадійним відстоюванням своїх прав вигнанцем, якому суджено бути знедоленим до кінця, і на це чітко вказує його таємниче проникнення у Святу землю. Іслам має і позитивну місію: це докір Ізраїлю за віру у власну перевагу, коли навіть Месію очікують із свого, Давидового, роду від плотського батька. Він стверджує, що Месія вже народився, незнаний, від обраної недоторканої Матері, що це – Ісус, син Марії⁵⁹, і Він повернеться в кінці часів у знамення Суду⁶⁰. Це також докір християнам за те, що вони не зрозуміли всієї повноти змісту Священної трапези, і за те, що вони ще не втілили того Правила чернечої досконалості, *rahbaniya*, яке єдине в них є прообразом другого народження Ісуса та провіщає у них – через пришествя Духу Божого – воскресіння мертвих, знамення якого – Ісус⁶¹. Цей подвійний протест ісламу на адресу юдеїв та християн, які зловживають своїми перевагами, ніби вони невід'ємно належать тільки їм, це попередження, що вдаряє, ніби клинок божественної трансцендентності, лиш безумовне визнання якої може надати досконалості їхньому заклику до святості, є есхатологічним знаменням, що спонукає з нескінченною шанобливістю повторювати другу молитву Авраама, молитву у Вірсавії.

Третю молитву Авраам виголошує в землі Морія, яку давнина ототожнює з місцем розташування майбутнього Храму Соломонового. Це місце жертвоприношення Ісаака. Авраам до кінця і за будь-яку ціну готовий зберігати вірність, у якій поклявся Богові при обрізанні. Він відмовляється від усього, покладаючи надію на божественну справедливість; він не похваляється тим, що був закликаний Богом; він відмовляється від усього, що міг раніше помислити про божество, – навіть від моральної оцінки того, що відбувається - перед вирішальним критерієм: досвідом богоспівкування⁶². Проте його відданість

Богові долає і це, бо майбутнє роду, яким він пожертвував, йому повернено; і йому залишається тільки переконати нащадків завершити перерване ним жертвоприношення. Але ані Ісаака, який дозволив зв'язати себе тільки через священний жах, ані Сару, яка взагалі не знала, що Авраам погодився на таке, бо інакше б не знайшла йому виправдання, ані, тим більше, нащадків Ісаака через Якова та дванадцять колін переконати не вдасться (потрібне абсолютно невинне зречення Діви-Матері, яка не має земного чоловіка, аби погодитися віддати свого Сина на смерть). Одначе Авраам цією жертвою зробив свій рід жрецьким, призначив ізраїльтян бути священниками. Але із фарисейського буквалізму, нехтуючи “спілкуванням”, вони часто поводитися як погані левіти⁶³ – “антисупільний елемент”, що викликає обурення в язичників. І ми бачимо, як упродовж віків, водночас із філоюдаїзмом іранців та олександрійських греків, розвивався традиційний антиюдаїзм пергамських, родоських та візантійських греків – результат жрецького презирства не лише до самаритян та необрізаних, але й до прозелітів, до яких ставилися як до нижчих, а також до жіночої статі, яка, втім, у синів Сарн була у меншому презирстві (завдяки месіанській обітниці), ніж у синів Агар. Змертвілі привілеї (жрецтва або знаті), лицемірне та блюзнірське законництво чоловіків – усе це вифарбовує темними кольорами історію біблійного Ізраїлю, якщо дивитися на неї іззовні; а в глибині тим часом визріває непізнана чистота, співчутливе джерело тієї Благодаті, яка вище Закону; жертвне служіння у подобі гріхів: кровозмішення (Фамар), проституція (Раав, Есфір та Руф⁶⁴), зрада (Вірсавія) та добровільне зараження себе проказою тієї, що тричі врятувала з води брата та подарувала Ізраїлю покайну воду всіх майбутніх віків, – Міріам, сестри Мойсея.⁶⁵ І сварка з Марією із Назарета: “віддав себе Чужому”, вона протягом життя залишатиметься під підозрою, аби зачатий Нею істинний Храм ніс на собі відбиток першого Храму, побудованого, як нагадав мені Мартін Бубер, сином прелюбства⁶⁶. Назарет прожене Його, викреслить із своїх *мегілот*⁶⁷, Бар-Кохба⁶⁸ убиватиме всіх юдео-християн, які відмовлятимуться визнати, що Марія зрадила чоловікові; і тричі – при Константині, при Байбарсі⁶⁹ та в наші дні – з Назарета звучатиме звинувачення, висунуте законниками проти Марії.

Починаючи з IV століття Новий Ізраїль, Церква, почав

наслідувати правителів Старого Ізраїлю, де священики – поставивши себе на межу блюзнірства та симонії – дозволили державі взяти себе на утримання, аби передати світській владі примусове насадження таїнств, без попереднього переконання людей і без їхнього навернення, що вершиться в серцях. Цей метод, який дозволив “колонізувати” язичників Європи, дав збій з ісламом; і перш ніж силою зброї відібрати у нього Землю обіцяну, хрестоносці Першого походу, надумали залучити до завоювання коліски Месії милості та миру, євреїв, її перших хазяїв, силою їх охрестивши. Це відбувалося у Рейнських землях, де єврейські матері зважилися на нечуваний вчинок, віддаючи перевагу тому, аби їхніх дітей задушили рабини – за обрядом акеда, “зв’язування Ісаака”⁷⁰ (вивченням цього займався Цунц): хрещення кров’ю, страшний мученицький геноцид, який раніше, 1949 року, обурював мене⁷¹. Згодом мій друг, рабин Моріс Лібер, пояснив мені, що Авраамова віра дозволяла цим пригнобленим здобути, замість знищених батьків та синів, Бога як Отця і Сина (довідавшись про це, я почав трохи краще розуміти суть смерті мого власного батька та старшого сина). Згадаємо також зворушливу книгу Андре Шварц-Барта “Останній із праведних” про рід Ламед Вав⁷², та героїчне самогубство євреїв у місті Йорк 11 березня 1185 року⁷³.

Догматична жорстокість християнського інквізитора, що спіткнулася об це Знамення Крові, Свідчення Духу, знайшла компроміс у Золоті завдяки тому віршу з Повторного Закону (23:20), який дозволяє давати чужинцю гроші в надлишок і який скасував Ісус (Мт. 10:7), щоб встановити загальне братство. Але Ізраїль застосував цей вірш, коли заснував банк колонізації для мусульманських халіфів, “заради них узявши на себе гріх лихварства”. Так само після В’єнського собору⁷⁴ Ізраїль замінив іслам християнством, створивши і для останнього (із своєю монополією) банк колонізації. Він не передбачив, що його облудні спільники – злочинні християнські клірики – під час погромів направлятимуть принижених колонізацією та експлуатацією людей проти лихваря-єврея, “що п’є кров бідняків” (за виразом Блуа). Саме це й породило в середовищі євреїв, так само як і християн, які брали участь у тому нездоровому лихварському симбіозі, пароксизми забрудненого сумління, яке визнає свій гріх, результатом чого стала практика чорної магії та обряди пороблення (символічні убивства -

наприклад, у масонських “убивць Хірама”⁷⁵, убивство Амана⁷⁶ або християнського немовляти серед охрещених силою, що в душі не прийняли нової віри, маранів⁷⁷; чорні меси⁷⁸ грішних християнських священнослужителів). Тут не місце зупинятися на усіх цих збоченнях, масштаби яких Гюїсманс, здається, переоцінив⁷⁹.

У 1917 та 1948 рр. було відроджено Ізраїль в “Ерец Ісраель”; відродження, обіцяної Месії милості, у загальному братстві із скасуванням привілеїв Повт. Зак. 23:20, відбулося, як говорив мені святий рабин Іегуда Лейб Магнес, скріплене золотом та кров’ю, підвівши його братів під рабинський херем Базельського конгресу (1897)⁸⁰.

Ізраїлю, аби стати “загальним братом”, необхідно і достатньо було відмовитися від привілею Повт. Зак. 23:20 – не тільки по відношенню до братів за Авраамом, гнаних рабів, але і по відношенню до всіх інших. Треба було, щоб Ізраїль знову став есейською громадою⁸¹ (передвістям цього стало відкриття Кумранських рукописів, а також виявлення есейських пам’ятників в Ефесі, де вигнана Мати Ісуса знайшла притулок). Принаймні, марксистська критика звучить жалібним дзвоном для банкірської економіки, що заснована на Повт. Зак. 23:20, – привілею, яким незаконно поступилися “гоям”, скасованим Месією.

Зрештою Авраам молився про те, щоб суспільний договір, який єднає міста, залишався чистим, щоб ворогуючі прийшли до братерського миру, щоб священство було святим; усі три молитви – в Мамрі, у Вірсаві та в Моріа – складають, по суті, одну, і третя – відбиток перших двох. З’явилася дочка Авраамова. Прокляте місто відмовилося прийняти ангелів-чужинців, а Вона прийняла Святого Духа, Любов, якої не питають, “чому” або “як”. Плем’я Ізмаїлове обрало битву в ім’я трансцендентності, чужинну в Її вмиротворенні, а Вона прийняла спасіння цього Світу. Ізраїль не завжди був готовий змиритися і до глибини серця відчути страшний тягар катастроф, нагадуванням про які слугують численні пости та покаїнні молитви його практики богослужіння, а Вона первинно віддала перевагу тому, щоб бути у підозрі шлюбної невірності, зносити прокльони сусідів, значитися прелюбницею в генеалогічних записах рідного міста, віддала перевагу тому, щоб понад дві тисячі років на Неї мав підозру (або відвертався від Неї) власний

народ, який вона безмежно любила, бо пожертвувала заради його спасіння таємною обітницею Свого невинного серця – жертва ще більша, ніж Ісаак для Авраама. Бо тим самим Вона в жертві духовній, що перевищувала розуміння ангелів, подарувала Ізраїлю самий корінь виправдання Божого перед ликом його єдиного досконалого творіння.

Саме Вона є істинна Свята земля – та сама “земля недоторкана”, призначена та *sublimiori modo redempta* (високим чином захоплена) та, де перебувають разом зі своїм Владикою всі обрані. Саме Вона, подібно до гірської вершини (а не прірви, що розділяє), де чекають на Її явлення, веде тих, хто бажає праведності на “висотах Палестини” – пілігримів – юдеїв, християн, мусульман (навіть цих останніх, навіть якщо вони і не думають про це). Подібно до Авраама, ці вигнанці, які зробилися кочівниками, здобувають у Святій землі місце “обрання”; і це – останнє місце на землі, звідки можна було б вислати “переміщених осіб”, не погрішивши проти справедливості. Однак саме там панують заздрість та промисловий видобуток поташу та нафти, що силоміць вдерлися до цього “дитячого садка”. Палестина на очах стає центром світу, затиснута між двома ворогуючими силами. І в цій позиційній війні лінія, де взаємозливаються протистояння злу та цілюще співчуття, лінія, яку Ганді спробував зберегти в Індії, надавши свободу місцям релігійного поклоніння, – ця лінія в Палестині проходить через Хеврон (місто Авраама), Віфлієм (місто Руфі), Єрусалим та Назарет (міста Марії); від Мертвого моря вона продовжується вздовж русла Йордану і сягає на заході долини Армаге.

ПРИМІТКИ

¹ Луї Масіньйон (1883–1960) – французький сходознавець; його наукова праця, духовна позиція та громадська діяльність істотним чином сприяли подоланню “ренанівських стереотипів у європейській свідомості і багато в чому підготували радикальну переорієнтацію Католицької церкви щодо ісламу. Головна тема наукових досліджень Масіньйона – особистість і вчення мусульманського містика ал-Халладжа (пом. 922 р.), якому присвячена його двотомна фундаментальна монографія *Страсті ал-Хусайна ібн Мансура ал-Халладжа, містичного мученика ісламу* (*La Passion d'al-Husayn ibn Mansur al-Hallaj, martyr mistique d'Islam*. Vol. 1-2. P., 1922), захищена у Сорбонні як докторська дисертація. Значна частина наукових праць Масіньйона видана І. Мубараком (див.: Massignon L. *Opera minora*. Т. I–III. Beirut, 1963); див. також: Massignon L. *Essai sur les origines des termes techniques de la mystique musulmane*.

Р., 1954; idem: *Parole donnee*. Р., 1970; idem: *L'Hospitalité sacrée: textes inédits*. Ed. J. Keryell. Р., 1987. Детальніше про праці Масін'йона див. Moubarac Y. *L'oeuvre de Louis Massignon*. – *Pentalogie Islamo-Chrétienne*. Vol.1. Beyrouth, 1972-1973.

² Статтю (*Les trois prières d'Abraham, père de tous les croyants*) вперше було надруковано у 13 числі *Dieu vivant* (1949). Три молитви Авраама безсумнівно можна назвати програмною роботою Масін'йона. Проте, цей нарис не дослідження ученого, а, скоріше, есе містика, зануреного у переживання авраамічної таємниці, що пов'язує три монотеїчні релігії. Цю роботу можна також назвати дослідом містичної розшифровки Божого задуму про Авраама та його потомство, який поширюється, зрештою, не тільки на синів його віри (юдеїв, християн, мусульман), але й на тих, хто відкинув цю віру. Слід зазначити, що мова Масін'йона надзвичайно складна, його стиль іноді є архаїчним, його порівняння та алюзії надто вільні і не завжди очевидні, тому навіть детальний коментар не може передати усю повноту сенсів, що містяться в оригіналі.

³ Патріархові нашому Аврааму, Батькові усіх віруючих (*лат.*) *Батьком віруючих* Авраама названо і в Корані (22:78).

⁴ Гюїсманс, Жоріс-Карл (1846–1907), Блуа, Леонас (1846–1917) – французькі письменники; Шарль де Фуко (1958–1916) – учений-сходознавець (автор першого туарезько-французького словника), священник, трапістський монах. Усі троє, втративши в юності віру, а Гюїсманс ще пройшовши до того ж через захоплення неосатанізмом, віднайшли її під впливом трапістської аскези у зрілому віці. Духовний вплив цих людей на молодого Масін'йона був дуже великим; із Блуа та Фуко його пов'язувала тісна дружба. Однак пізніше Масін'йон згадає, що серед тих, чії молитви торкнулися його в роки сумнівів, були не тільки християни, такі як Гюїсманс та Фуко, але й мусульмани, такі як ал-Халладж [див.: Griffith S. *Sharing the Faith of Abraham: the "Credo" of Louis Massignon*. – *Islam and Christian-Muslim Relations* 8, №2 (1997) p. 194].

⁵ Трапістський – поширена назва цистерціанського ордену, що у XII ст. став відгалуженням бенедиктинського. Орден отримав цю назву від місцевості Транн неподалік Мортані (Франція), де було засновано перший подібний монастир. В основі чернечого життя трапістів – суворе дотримання бенедиктинського статуту, обітниця мовчання, фізична праця.

⁶ Перераховуючи імена святих, Масін'йон наводить духовну генеалогію ордену, підносячи її через отців Церкви християнського Заходу, св. Августина (354–430), та християнського Сходу, св. Василя Великого (329–379), до самого св. Пахомія (287–348) – засновника гуртожитного ченецтва. Св. Бенедикт Пурсійський (480–543) – засновник бенедиктинського ордену, правило якого стало нормою західного чернечого життя; св. Бернард Клервоський (1090–1153) – “другий засновник” цистерціанського ордену; Арман де Рапсе (1626–1700) – доктор богослов'я, священник, здійснив реформу трапістського ордену.

⁷ Мохандас Карамчанд Ганді (1869–1949), відомий як Махатма (*Великий духом*) – один із головних архітекторів індійської незалежності. Стрижем вчення Ганді став принцип *ненасильства*, що трактується у практичному плані як ненасильницький онір злу та гнобленню. Осягнення істини, згідно із Ганді, нерозривно пов'язане із процесом морального самовдосконалення, джерелами якого слугують *закон любові* та *закон страждання*; слідуючи їм, людина має свідомо приймати на себе страждання та бути готовою до самопожертви. Ганді загинув від руки індієстського екстреміста.

⁸ Кармеліти – чернечий орден, заснований калабрійцем Бертольдом, який

створив 1156 р. на горі Кармель (Палестина) монастир відлюдників; картезіанці – чернечий орден, що виник у другій половині XI ст. в Бургундії й отримав свою назву від долини Cartusia (фр. *La Chartreuse*, Шартрез), де його засновник св. Бруно збудував монастир. Так само як трапістський, ці два ордени головну увагу приділяють аскетичному аспектові чернечого життя.

⁹ Солінї, Інї – трапістські монастирі на заході Франції.

¹⁰ Живу сову прибивали за крила до вхідних дверей як оберіг від злого духу. Тут образ має підкреслити, що курдські фанати віри, убивши таким чином о. Філіпа, поклали край трапістській практиці у Шейхлі.

¹¹ *djihad akbar* (араб. – букв. велике зусилля) спочатку це поняття означало боротьбу за віру, для захисту та поширення ісламу; згодом на потивагу *малому джихаду* (війні з невірними) під *великим джихадом* частіше почали розуміти, і саме в цьому значенні застосовує цей термін Масіньйон, духовне самовдосконалення.

¹² Від ворогів – спасіння (лат.).

¹³ *Самітники* – у тексті *apotropeïens* (від грецького апотропос – відділений від людей, той, хто живе самотньо); *abdal* (араб. множина від *badal* – букв. той, хто заступає) – у суфійській доктрині так називаються 70 праведників (*міддікун*), один з яких створює вісь або полюс (*кутб*) світу – центр людської святості на землі, а четверо інших – *автад* (кілки, що утримують шатро-всесвіт). Коли один із цих 70 помирає, його *заступає* інший, оскільки без цього мінімального числа праведників, яких ніхто, крім Бога, не знає, світ не встоїть [пор. із єврейськими уявленнями, які беруть початок у Талмуді, про те, що світ тримається на присутності в ньому 36 цадиків (праведників), які таємниче творять добро].

¹⁴ Шерега єпископів (лат.)

¹⁵ Асанід, *asanid* (араб. множ. від *isnad* – опора) – шерега бездоганих у моральному та віросповідному відношеннях передавачів *хадисів* (переказів про слова та вчинки Мухаммада), які в безперервному ланцюгу спадкоємства засвідчуюють їх дійсність.

¹⁶ Під час п'яти щоденних приписаних молитов і паломництва, на весіллях та на похованнях мусульмани обов'язково читають *молитву Авраама*: “Боже, благослови Мухаммада і рід Мухаммада, як благословив Ти Авраама та рід Авраама...”

¹⁷ Нор. *Сутінки богів* (нім. *Götterdämmerung*) – назва четвертої частини “Кільця Нібелунгів” Р. Вагнера і як антивагнерівська репліка твору Ф. Ніцше *Götterdämmerung* (в російському перекладі “Сумерки ідолів, или как философствующим молотом”, див. Ніцше Ф. *Сочинения*. Т. 2. М., 1990, с.556–630).

¹⁸ Нор. “Отже, два гради були створені двома родами любові: земний – любов'ю до себе, із презирством до Бога, а небесний – любов'ю до Бога, із презирством до себе. Так що перший прославився в собі самому, а другий – у Господі” (Augustinus. *De civ. Dei* 14, 28).

¹⁹ Ще в доісламський період арабські племена вели своє походження від Ізмаїла – сина Авраама та Агар, служниці Сарри.

²⁰ *Angelus* – у католицькому богослужінні – вечірній дзвін, що закликає до молитви Богородиці.

²¹ Що хоче він сказати (італ.).

²² Не допускаючи відхилень; забезпечуючи постійність (лат.)

²³ *al-kibla* (араб.) – той бік, до якого мусульманин повертається обличчям

під час молитви. Первісно, у мекканський період проповіді Мухаммада, мусульмани молилися, звернувшись обличчям до Єрусалима. Приблизно через рік після переселення до Медині Мухаммад на противагу юдеям та християнам проголосив зміну кіблі “в бік забороненої мечеті” (див. Коран 2:142–145), тобто у напрямку до мекканського святилища *al-ka'ba*. Проте для мусульман, так само як для юдеїв та християн, Єрусалим – святе місто, тому іноді вони говорять про дві кібли (*al-kiblatan*), тобто про Мекку та Єрусалим.

²⁴ Харам (*al-haram al-sharif*) – Храмова гора в Єрусалімі, в південній частині якої розташована ал-Акса – найвіддаленіша мечеть, одна з найважливіших святинь ісламу, яку мусульмани ототожнюють із тим місцем, куди був перенесений Мухаммад із Мекки під час нічної подорожі; зведена у 705–715 рр., остаточною форму набула 1033 р. при халіфі аз-Захїрі. На місці першого та другого Храмів омейядський халіф Абд ал-Малік побудував 691 р. мечеть Скелі.

²⁵ Анастасіс від грецького “воскресіння”; кийама від араб. тут також “воскресіння”

²⁶ “Парусія” – від грецького “пришестя”, “повернення”.

²⁷ Тобто араби-християни.

²⁸ Йдеться про арабо-ізраїльську (Палестинську) війну 1948–1949 рр.

²⁹ Обітниця Авраамові землі Ханаанської і великого народу (див. Буття, 12:12).

³⁰ Авраам разом зі своїми 318-ма рабами визволив Лота та його сім'ю з полону (див. Буття 14:12–16). Гедеон, п'ятий суддя Ізраїлю, переміг мадіанитян разом із 300 своїми людьми, яких він відібрав за вказівкою Бога (див. Суд. 7: 5–23).

³¹ *Лоно Авраамове* – цей образ лише одного разу зустрічається в новому Заповіті (див. Лк. 16:22); у пізньоюдейських та християнських уявленнях – потойбічне місце блаженного спокою померлих праведників та страждальців; символ захищеності людей, що довірилися Богу під заступництвом Авраама як *батька віруючих*, інтимно поєднаних із ним, подібно до малих дітей, які сидять на колінах у батька (пор. мозаїку Собору Паризької Богоматері) або ховаються у нього в пазусі (пор. фреску Данила Чорного в Успенському соборі у Володимирі).

³² Пічна бесіда Ісуса із фарисеем Пикодимом про народження з Божої волі (див. Ів. 3:1–21).

³³ Хай буде! (*лат.*) – відповідь Марії Архангелу Гавриїлу (див. Лк. 1:38): “Ессе ancilla Domini; fiat mihi secundum verbum tuum” (“Я ж Господня слуга: нехай буде мені згідно зі словом твоїм”).

³⁴ “Там унизу” (*фр.* la-bas) – алюзія на роман Гюїсманса “La-bas”.

³⁵ Зразок, вищий ідеал (*араб.*)

³⁶ Трьох уздрів і Єдиному поклонився (*лат.*). Явлення трьох мужів, яким Авраам воздав поклоніння (Бут. 18:18), розглядається багатьма отцями Церкви як передвіщення таємниці Трійці. У Корані (11: 69–73) також наводиться розповідь про *посланців* Божих, що відвідали Авраама й порадували його вісто про те, що незабаром він матиме сина.

³⁷ Див. Буття 18: 22–33. І в Корані (11: 74–76) Авраам намагається заступитися перед Богом за народ Лота: “Він почав сперечатися з Памп за народ Лота; тому що Авраам був лагідний, співчутливий, жалісний”.

³⁸ У християнській традиції жертвоприношення Ісаака є прообразом страждань Ісуса Христа – єдиного та возлюбленого Сина Божого, якого віддав Отець у жертву спокути.

³⁹ “Сократизмом” Масіньйон називає той особливий тин стосунків із гомосексуальним відтінком, який встановлювався у Давній Греції між учителем-філософом та юнаками-учнями.

⁴⁰ Див. Рим. 1: 18–32.

⁴¹ Очевидно, Масіньйон має на увазі протистояння Урана (неба), що уособлює чоловіче, патріархальне, начало і Геї (Землі) – жіночого, матріархального, начала. Гея кінець кінцем відсторонює Урана від хаотичного продовження роду богів-чудовиськ, що “відкриває можливість подальшої зміни покоління богів і удосконалення божественних володарів світу в дусі антропоморфізму, впорядкованості та правопорядку” (*Міфи народів світу*, М., 1982, Т. II, с. 549)

⁴² Фівський цар Лайї у грецькій міфології викрав та розбестив сина Пелопа Хрісінна; зганьблений юнак покінчив життя самогубством, що викликало на Лайя гнів богів, і на старості він загинув від руки власного сина Едіпа, який згодом узяв за дружину свою матір. Херонея – місто в Беотії, при якому Філіп Македонський одержав перемогу над греками 338 р. до н.е.. Жіль де Ре (1404–1440) – маршал Франції, звинувачений у сатанізмі, викраденні та убивстві дитини – один із прототипів Синьої Бороди. Італійський проповідник та реформатор Ієронім Савонарола (1452–1498) з метою боротьби із розбещеною флорентійською знаттю організував загін хлопчиків, які мали стежити за виконанням у місті десяти заповідей.

⁴³ При зачинених дверях (*лат.*).

⁴⁴ Другі сутінки Раю – образ одностатевої дружби, яка у своїй природності близька до райського щастя, однак приховує в собі загрозу падіння, подібно до дружби Адама і Єви в Раю на сутінковій межі їхнього гріхопадіння.

⁴⁵ Див. Мт. 25:36.

⁴⁶ Капернаум – центральне місце діяльності Ієсуса в Галілеї (закликання Матвія, зцілення слуги римського сотника) – однак залишився глухим до нового благовістя. Йому, так само як і сусіднім містам, Ієсус промовляє грізне “горе” (див. Мт. 11: 20–24; Лк. 10: 12–15).

⁴⁷ Випробування в могилі (*араб.* ‘*adhab al-kabr*) – ключове поняття мусульманської індивідуальної есхатології, малий суд над людиною після її смерті, попередня відплата. Згідно із цими уявленнями, що беруть початок у коранічних віршах, в яких ідеться про “два покарання” (див. Коран 9:101, 32:21) та про ангелів, які вражають обличчя і хребти невірних (Коран 8:50; 6:93), два ангели – *Мункар* і *Накір*, випробовують кожного померлого в могилі, яка є передпокоем раю або пекла. Праведників або тих, хто вірує в єдиного Бога та посланництво Мухаммада вони залишають насолоджуватися спокоєм, грішників та невірним завдають тортур.

⁴⁸ Вірсавія (колодязь клятви) – місто, що отримало свою назву від колодязя, що викопав Авраам; біля цього колодязя Авраам та Авімелех поєднали себе клятвою союзу, тут Авраам насадив гай та “закликав ім’я Господа, Бога вічного” (Бут. 21:33). Пор. також: колодязь із живою водою відкрив Бог для Агар, коли Ізмаїл, праотець арабів, помирав у пустелі від спраги (Бут. 21:15–19).

⁴⁹ Хіджра (*hidjra* – *араб.* переселення, виселення), в основному значенні – переселення Мухаммада з Мекки до Медіни 622 р., подія від якої мусульмани ведуть рахунок рокам і яка відіграла вирішальну роль у становленні ісламу: розрив родинних зв’язків вивів мусульманську громаду із племінного виміру; переривався історичний пуп’янок, який пов’язував нове релігійне світосприй-

няття з материнською основою, подібно до виходу Авраама з Ура, подібно до виселення Ізмаїла в пустелю. Вихід Мухаммада з Мекки втілює Божий задум про Ізмаїла. Саме в цьому розумінні говорить тут Масіньйон про хіджру.

⁵⁰ Надто вільний переклад та тлумачення фрагмента коранічного вірша. В оригіналі: "...Ми послали і залізо, в якому є для людини і велике зло, і вигоди..." (Коран 57:25). Згідно із коментарями Йусуфа Алі, із заліза виплавляється сталь, а із сталі виготовляють як зброю для війни, так і знаряддя праці (див. *The Holy Qur'an*, transl/ & comment. by A.Yusuf Ali. N.Y., 1946, №5326).

⁵¹ У Корані (3:67) Авраама названо мусульманином.

⁵² Ордалією Масіньйон називає тут процедуру *mubahala* – колективного молитовного зусилля (див. Коран 3:61), яку Мухаммад запропонував 630 р. посольству християн (що прибули із Наджрана до Медіни) для того, аби в колективній молитві закликати прокляття Боже на неправу сторону, розсудивши, таким чином, чия віра є істинною. Християни відхилили цю пропозицію і уклали з Мухаммадом договір, який гарантував їм терпимість із боку мусульман, але ставив у понижене положення "тих, яким покровительствують" (*ahl al-dhimma*). Саме цей договір має на увазі Масіньйон, коли говорить про "васальну капітуляцію".

⁵³ *Asiento de negros (icn.)* – у XVI–XVIII ст. договір між Іспанською короною та приватною особою, який гарантував останній монополію у постачанні рабів до іспанських колоній в Америці. За це право "підрядник" (*asentista*) зобов'язувався сплачувати Короні обумовлені гроші і віддавати обумовлену кількість рабів для продажу на американських ринках невільників.

⁵⁴ Див. також Коран 6:137 – аллюзія на жертвоприношення дітей у давнину (пор. Лев. 18:21; Новт. зак. 12:31) та посилення на арабійський язичницький звичай убивати новонароджених дівчаток (Коран 16:59) "із причин бідності" (Коран 6:151). Коран категорично забороняє такі убивства.

⁵⁵ В ряді хадисів паломництво жінок до Мекки привинюється до джихаду (див., напр., *al-Bukhari. al-Sahih*, vol. IV, b.52, №№43, 128).

⁵⁶ Арафат – назва групи вершин на схід від Мекки і однієї з гір ('arafa), до якої простують паломники на другий день хаджа 9 числа місяця зу-л-хіджжа; там, біля підніжжя цієї гори, вони залишаються стояти (*wukuf*) до темряви; це один із кульмінаційних моментів паломництва, що символізує передстояння перед ликом Божим Судного дня; упродовж усього стояння віруючі звертаються до Бога, випробовуючи свою совість, і читають *talbiya* – молитву, яку мусульманська традиція приписує Авраамові: "Ось я перед Тобою, Боже! Ось я перед Тобою!..."

⁵⁷ Див. Буття 20:15–17.

⁵⁸ Див. Буття 17:20. За півстоліття до праці Масіньйона цю тему християнської ісламодидеї передбачає В. Соловйов: "У Мецці народилася людина, через яку сповнилися давні обітниці Божі про Ізмаїла, предка його... "О Исмаиле же се послушах тебе: и се благословихъ его, и возрашу его, и умножу его zelo: дванадесять языки родить и дамъ его въ языкъ велій".

⁵⁹ Ісус, син Марії (*араб. isa ibn maryam*) – так у 16 коранічних віршах поійменовано Ісуса.

⁶⁰ В одному із коранічних віршів Ісуса названо *знаменням Години*, тобто Судного дня (Коран 43:61).

⁶¹ Ведучи мову про Священну трапезу, Масіньйон має на увазі коранічну оповідь, що являє собою, очевидно, ремінісценцію Таємної вечері, про те, як Ісус на прохання апостолів звертається до Бога з молитвою про надання трапези

з неба – їм “на свято та знамення”; Бог відповідає згодою, але за умови, що віднини кожного, хто не увірує, Він покарає так, як ніхто доти (Коран 5:111–115). *Rahbaniyu* (*араб.*) – чернецтво; “немає чернецтва в ісламі” – виголошує один із хадисів, однак коранічне ставлення до чернецтва у християнстві є аж ніяк неоднозначним: стверджуючи, що до мусульман ближче за всіх християни, тому що серед них є священики та монахи (Коран 5:82), Коран, водночас, засуджує християн за те, що, окрім Бога, вони обирають собі за богів книжників та монахів, і самих монахів – за те, що вони “витрачають майно людей на пусте і звертають їх від Божого шляху” (Коран 9:31–34), і, нарешті, ще один аят можна розуміти так, що якщо Бог і вимагав чернецтва від християн, то тільки для отримання благовоління Божого, але вони не виконали цього належним чином (див. Коран 57:27). Саме таке прочитання дає підставу Масіньйону стверджувати, що іслам не засуджує чернецтво у християнстві, а вимагає від християн справжнього чернецтва, яке є прообразом другого народження Ісуса (тобто Його другого пришествя) і в якому *Дух Божий* – Дух, що зміцнював Ісуса (див. Коран 2:87, 253; 5:110), і одного разу ототожнений в Корані з Ісусом (Коран 4:171).

⁶² Тему телеологічного усунення етичного в акті істинної віри Авраамової детально розвинув С. Кіркегор (див. С. Кіркегор. Страх і трепет. М., 1993, с. 53–64).

⁶³ Левіти, нащадки Левія по лінії його синів Гірсона і Мерарі, виділені в стан храмових служителів (див. Вих. 6:26; Числа 1:47–58; 8:6–26).

⁶⁴ Не зрозуміло, з чим пов'язана у Масіньйона така характеристика Руфі.

⁶⁵ Міріам, сестра Мойсея та Аарона, Бог уразив проказою за те, що вона засудила шлюб брата на невреїці, але після молитви Мойсея, Бог зцілює її (Числ. 12: 1–16); ще дівчинкою Міріам стерегла свого брата-немовля, залишеного матір'ю у водах Нілу, і *врятувала* його, привівши матір Мойсея під виглядом годувальниці до доньки фараона (Вих. 2:3–9); коли Бог розсік перед Мойсеєм та його народом води Червоного моря, Міріам заспівала похвальної пісні (Вих. 15:21); *мікве* – купальня, що використовується для очищення від ритуального бруду.

⁶⁶ Нерший син Давида та Вірсавії, якого вони зачали поза шлюбом, помер дитиною; другий їхній син – Соломон, майбутній будівник Храму, народився вже в шлюбі (2 Цар. 11:2–26; 12:15–25).

⁶⁷ Сувої (*евр.*).

⁶⁸ Бар-Кохба – лідер другого єврейського повстання проти римлян (132–135 рр.).

⁶⁹ Байбарс I – четвертий султан із династії мамлюків-бахритів (1260–1277рр.).

⁷⁰ Зв'язування Ісаака (*евр. акедат Іцхак*) – у християнській традиції отримало назву *жертвоприношення Ісаака*. В юдейській традиції поняття *акеда* почало символізувати готовність євреїв, якщо необхідно в ім'я Бога та за прикладом Авраама, приносити в жертву свою родину і власне життя. 1096 року у Вормсі (Рейнська область) багато хто з євреїв був знищений загонами хрестоносців, які збиралися у Нерший хрестовий похід; траплялися випадки, коли єврейські матері вбивали своїх дітей, боячись, щоб тих не охрестили силою.

⁷¹ *Dieu vivant*, 13 (1949) р. 26.

⁷² Мається на увазі 36 цадиків (див. комент. XII). На івриті число цадиків складається з двох літер: *ламед* – 30 та *вав* – 6.

⁷³ Приготування до Третього хрестового походу в Англії за володарювання

Ричарда I також супроводжувалося єврейськими погромами. У Йорку євреї зачинилися у вежі міської фортеці та упродовж шести днів опиралися християнам, які вели облогу; коли опір став безнадійним, більшість євреїв вдалася до самогубства.

⁷⁴ В'єнський собор (1311–1312) було скликано папою Климентом V; Католицька церква вважає його 15-м Вселенським, Православна церква – лише номінальним собором.

⁷⁵ Хірам – мається на увазі Хірам-Авій, син удови з роду Пефаліма, умілий майстер Храму Соломонового (див. 3 Цар. 7:13–45), який у масонському символізмі постає як третій майстер Єрусалимської ложі – причинної тріади або триєдиної основи буття; разом із Соломоном, що втілює вічне та незмінне божество, та царем Тіру Хірамом (див. 3 Цар. 5:1–12; 9:11–28), що означає космічне джерело енергій, Хірам-Авій символізує універсальну активність – деміурга, або ж будівника. Починаючи творіння, він відкриває таким чином період свого космічного мучеництва; подібно до Христа, він був розп'ятий на хресті чотирьох елементів, як Атис – пронизаний кабаном забуття, як Осіріс – похований у свинцевій труні буття. *Убивці Хірама* – це три виміри нижчого всесвіту, які зруйнували безмежно будівний дух, надісланий відлоти творіння у притулку вічного життя.

⁷⁶ Аман – перший міністр перського царя Ахашвероша, що першим в історії задумав знищити усіх євреїв, символ єврсененависництва в юдаїзмі (див. Ест. 3:1–7:10; 9:6–10).

⁷⁷ Марани (*marranos* – *icn.* – свині) зневажлива назва іспанських та португальських євреїв, які зовні прийняли християнство (головним чином після указу 1492 року, який вимагав від євреїв або прийняти католицизм, або їхати з Іспанії), але таємно залишалися юдеями. Марани зазвичай вершили юдейські ритуали у підземеллях, чим викликали масу підозр, іноді трагічно курйозних: наприклад, маранів, які емігрували до Нідерландів, підозрювали у таємних зв'язках з іспанським католицизмом.

⁷⁸ Чорна меса – блюзнірська пародія на католицьке богослужіння, “меса” дияволові або антихристу, яка вершилася, як правило, на животі оголеної дівчини, що лежала горілиць на вівтарі. Важко сказати, наскільки це явище було поширеним за середньовіччя, оскільки у Новітні часи воно було оточене численними літературними вигадками. Сам термін виник лише у XIX ст. у зв'язку із сатанізмом.

⁷⁹ Див. перевидання 1962 р. номера *Tour Saint-Jacques* за 1957 р. (про Гюїсманса). Додати чотири випадки, про які згадував Климент XIV, та про Євстратія Українського (1076 р.).

⁸⁰ Базельський конгрес 1897 р. – перший сіоністський конгрес організований Теодором Герцлем. Херем (*евр.* відторгнення) – осуд, відлучення в юдаїзмі.

⁸¹ Есейська громада виникла приблизно у першій чверті II ст. до н.е.; її послідовники прагнули поза межами офіційного юдаїзму жити в присутності Бога. Дослідники Куранських рукописів, відкритих у 1947 р., виявили як літературний зв'язок між есейством та раннім християнством, так і частковий збіг в організаційних структурах есейської громади та устрою первинної Церкви: спільне майно, молитва, навчання, священні трапези.

